فصل‌نامه علمی ـ پژوهشی پژوهش‌نامهٔ تاریخ اسلام
سـال پنجم، شماره بیستم، زمستان ۱۳۹۴
صفحات ۱۳۳ – ۱۵۲

سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ مزارهای نوع گهواره‌ای[۱]

سید مهدی موسوی کوهپر[۲]
حمید خانعلی[۳]
جواد نیستانی[۴]

چکیده

با توجه به اهمیت موضوع مرگ و معاد در جهان‌بینی اسلامی، مسئله تدفین و چگونگی آن از نگاه اسلام، جایگاهی ویژه دارد. اگرچه در زمینه ساخت قبور و نشانه‌های مـرتبط با آن در مذاهب گوناگون اسلامی دیدگاه‌هایی متفاوت وجود دارد، پرسش پیش رو ایـن است که این تفاوت‌ها در ایران به چه صورتی بروز و ظهور یافته‌اند؟ نگارندگان بر ایـن باورند که در قبرستان‌های شناسایی شده از دوره‌های مختلف اسلامی ایـران، شـواهد و نشانه‌هایی به چشم می‌خورد که نگاه تقریباً نزدیکی در میان مذاهب گوناگون اسـلامی در زمینه چگونگی ساخت یادمان‌های مربوط به مردگان وجود داشته اسـت. گسـتردگی حوزه پراکنش، کتیبه‌ها و نقوش موجود بر سنگ قبرهای گهواره‌ای بیان‌گر آن است که این سنگ قبرها صرفاً به جغرافیا، دوره سیاسی یا مذهب خاص محدود نبوده‌اند. وحـدت شکل سنگ مزارهای مورد بررسی قـرار گرفتـه، در حقیقـت بیـان‌گر وحـدت سیاسـی و عقیدتی مردمی است که زیر لوای اسلام زندگی می‌کردنـد. تنـوع نقـوش و تفاوت‌هـای جزئی فرم‌ها، گویای ویژگی‌های منطقه‌ای و تسامح مذاهب مختلف موجود در ایران‌اند.

---

۱. تاریخ دریافت: ۹۴/۵/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۹۴/۸/۷.

۲. دانشـیار دانشـگاه تربیـت مـدرس، گـروه باسـتان‌شناسـی، تهـران، ایـران. (نویسـنده مسـئول) m_mousavi@modares.ac.ir
۳. دانشـجوی دکتـری دانشـگاه تربیـت مـدرس، گـروه باسـتان‌شناسـی، تهـران، ایـران. Hamid.khanali@modares.ac.ir
۴. دانشیار دانشگاه تربیت مدرس، گروه باستان‌شناسی، تهران، ایران. Jneyestani@modares.ac.ir

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

واژگان کلیدی: دوران اسلامی، سنگ مزار، سنگ قبرهای گهواره‌ای، تزیینات محرابی، تزیینات قبه‌ای.

مقدمه

سنگ قبرها به طور اعم و سنگ قبرهای دارای برجستگی فوقانی به طور اخص، نوعی متداول از نشانه‌گذاری روی قبور در دوران اسلامی به شمار می‌روند. مصادیق این آثار را می‌توان در گستره تاریخی و جغرافیایی ایران زمین مشاهده کرد که به تعبیری باید آن‌ها را نمودی مادی از «میل به جاودانگی» بشر قلمداد کرد.

مطالعات باستان‌شناختی در نقاط مختلف جهان نیز بیان‌گر آن است که موضوع مرگ، جهان آخرت و آداب و سنت‌های مرتبط با آن، به عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان در فرهنگ‌های گوناگون و ادوار مختلف به شمار می‌رفته است (Taylor, 2002). نشانه‌های اهمیت دنیای پس از مرگ در فرهنگ‌های گوناگون را می‌توان در شیوه‌های تدفین و مدفن انسان‌ها که به شکل‌های متفاوتی بروز و ظهور یافته است، جست‌وجو کرد. شاید بتوان بهترین جلوه دغدغه‌های حیات پسین را در میان مصریان قدیم یافت که آداب ویژه‌ای را برای حفظ جسد اموات به صورت مومیایی و ساخت اهرام برای جهانیان به یادگار نهادند و عظیم‌ترین مقابر را در طول تاریخ بشر برپا ساختند (Kampp-Seyfried, 2004; Germer, 2004; Wafaa el-Saddik, 2004; Verhoeven, 2004). بارزترین آثار به جای مانده درباره شیوه‌های تدفین در ایران، طیفی متنوع از قبور ساده (هژبری نوبری، ۱۳۸۳: ۲۶۵) تا قبور کلان‌سنگی (Negahban, 1996؛ خلعتبری، ۱۳۸۳)، انواع کورگان‌ها (هژبری نوبری، ۱۳۸۹: ۱۶) در ازمنه پیش از تاریخ، تا آرامگاه کوروش و دیگر پادشاهان هخامنشی در پاسارگاد، نقش رستم و تخت جمشید (گیرشمن، ۱۳۷۱)، قبور خمره‌ای در زمان اشکانی (کامبخش، ۱۳۷۷) و گوردخمه‌های دوره ساسانی (گیرشمن، ۱۳۷۰) را دربر می‌گیرد. نمونه‌های برشمرده، همگی نمودی از تفکر انسان در ادوار مختلف پیش از اسلام ایران در زمینه مرگ و جهان پس از آن به شمار می‌روند.

پژوهش حاضر به مطالعه موردی نوع خاصی از سنگ قبرهای دوره اسلامی که

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

اصطلاحاً نام سنگ قبرهای دارای برجستگی فوقانی بر آن‌ها نهاده شد، مـی‌پـردازد. ایـن نوشتار در کنار پی‌گردی این فرم در طول دوره اسلامی، در منـاطق مختلـف ایـران، بـه طبقه‌بندی شکل آن‌ها پرداخته و آرایه‌های مذاهب مختلف بر روی این سنگ مزارات را مورد بحث قرار می‌دهد. به لحاظ گستره جغرافیایی، نمی‌توان مرز و محدوده مشخصـی برای این سنگ مزارات در نظر گرفت. آثار مورد مطالعه در پژوهش حاضر، گستره‌ای از استان‌های آذربایجان شرقی، اردبیل، زنجان، گلستان، کازرون فـارس و لرسـتان را دربـر می‌گیرد. از نظر شکل، نمونه‌های به دست آمده را می‌توان به چهار گروه اصلی استامپی، مطبق، صندوقی گهواره‌ای و دورچین سنگی طبقه‌بندی کرد. وجـه مشخصـه و مشـترک تمامی سنگ قبرهای مورد مطالعه وجود یک برجستگی بر روی سنگ قبر است. نقـوش به کار رفته بر روی این سنگ قبرها نیز متنوع است و طیفی از عناصر تزیینی نظیر انـواع کتیبه، نقش محراب، نقـش قبـه‌ای و در نمونـه‌های موجـود در اسـتان گلسـتان نقـوش اسلیمی، پیچ گلدانی، گل‌های چهارپر را شـامل مـی‌شـود. گسـتردگی حـوزه پـراکنش، کتیبه‌ها و نقوش موجود بر سنگ قبرها بیان‌گر آن است کـه آن‌هـا تنهـا بـه یـک حـوزه جغرافیایی، دوره سیاسی یا مذهب خاص تعلق نداشته‌اند.

پیشینه پژوهش

با توجه به سوابق موجود، تا کنون به موضوع سنگ مزارات گهواره‌ای به عنوان یـک کلیت نگریسته نشده، اما وجود این آثار در مناطق مختلفی از ایران گزارش شـده اسـت. از جمله می‌توان به یک نمونه صندوق قبر چوبی با برجستگی فوقانی موجود در سـمت راست ورودی آرامگاه محیی الدین محمد در مجموعه شیخ صـفی‌الـدین اردبیلـی اشـاره کرد (یوسفی، ۱۳۸۹: ۲۵۵). در گزارش دیگـری بـه شناسـایی دو نمونـه سـنگ قبـر بـا برجستگی فوقانی در قبرستانی حوالی امامزاده عقیل شهر حسن‌آبـاد از توابـع شهرسـتان بیجار استان زنجان اشاره شده است (نیکزاد و کناری، ۱۳۸۴: ۳۸۴). همچنین سه نمونـه سنگ قبر با برجسـتگی فوقـانی در مـوزه گرگـان وجـود دارد کـه محـل کشـف آن‌هـا شهرهای گنبد، گرگان و امامزاده عبدالله این شهر ذکـر شـده (رجـایی علـوی و وفـایی، ۳۱:۱۳۸۸) و از همین منطقه، کتابی درباره سنگ مزارها و کتیبـه‌های تـاریخی گرگـان و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

استرآباد توسط آقای اسدالله معطوفی نگاشته شده است (معطـوفی، ۱۳۸۷). از روسـتای گاوکشک شهرستان کازرون استان فارس نیز سه نمونه از این نـوع سـنگ قبـر گـزارش شـده اسـت (شـیخ الحکمـایی، ۱۳۷۳:۱۲۰). از منطقـه لرسـتان، دو نمونـه در مـوزه فلک‌الافلاک مورد شناسایی قرار گرفته است. در این استان بیشترین تعـداد ایـن آثـار در قبرستان الشتر (گرکو، پیرمحمدشاه، جوانمرد، بتکی) و تعداد محدودی نیـز در گورسـتان بایه در ۳۵ کیلومتری شرق خرم‌آباد پراکنـده هسـتند (فـرزین، ۱۳۸۴:۹۳؛ داوودی، ۱۳۸۹: ۱۰۴). نمونه‌های دیگری از این نوع سنگ قبر در گزارش دست‌نویس مرحوم آذرنـوش از کاوش‌های سنگ شیر همدان بانام «سـنگ قبرهـای روی محوطـه» معرفـی شـده‌انـد (آذرنوش، ۱۳۵۳). همچنین دو نمونه از این سنگ قبرها در موزه‌های شهر تبریز و موزه مجموعه جهانی تخت سلیمان استان آذربایجان غربی وجود دارند که توسط نگارنـدگان مورد بازدید قرار گرفته‌اند.

گفتنی است مقاله پیش رو حاصل مطالعات میدانی نگارندگان در تپه باسـتانی یئـدی قارداشلار (هفت برادر) در روستای امیرآباد بخش فیروزآباد شهرسـتان کـوثر، قبرسـتان روستای انار در بخش لاهرود شهرستان مشکین شهر، روستای سوسـهاب (سوسـاوا) در ده کیلومتری شهر هشتجین شهرستان خلخال در استان اردبیل، قبرستان امامزاده اسـحاق روستای خانقاه شهرستان هریس و قبرستان روستای کیوج شهرسـتان مهربـان در اسـتان آذربایجان شرقی است. به‌رغم آن‌که در بررسی‌های باستان‌شناسی انجام یافته در منـاطق مختلف، تعداد قابل ملاحظه‌ای از سنگ قبرهای با برجستگی فوقانی گزارش شده، اما تا کنون مطالعه اختصاصی با رویکرد مقاله حاضر صورت نگرفته است. خلأ مطالعـاتی در این‌باره موجب شد نگارندگان، نمونه سنگ قبرهای به دسـت آمـده در منـاطق مختلـف ایران را به عنوان یک کلیت مورد بررسی قرار دهند.

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سنگ قبرها

در حالت کلی، سنگ قبرهای مورد بررسی، متشکل از دو قسمت بدنـه و برجسـتگی فوقانی هستند. قسمت پایه، بخش اصلی سـنگ قبـر را تشـکیل مـی‌دهـد کـه بیشـترین تزیینات بر روی آن ایجاد می‌شود. قسمت برجسته، به صورت پیوسته و متصل به بدنـه

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

تراشیده می‌شود. فرم‌های مختلف پایه و بخش فوقانی و نحوه ترکیب‌بندی آن‌ها مبنای تقسیم‌بندی حاضر است. گروه اول، سنگ مزارهای گهواره‌ای تخت هستند. در این گروه اندازه برجستگی فوقانی همسان یا بیشتر از ارتفاع پایه است (شکل ۱، تصویر ۱).

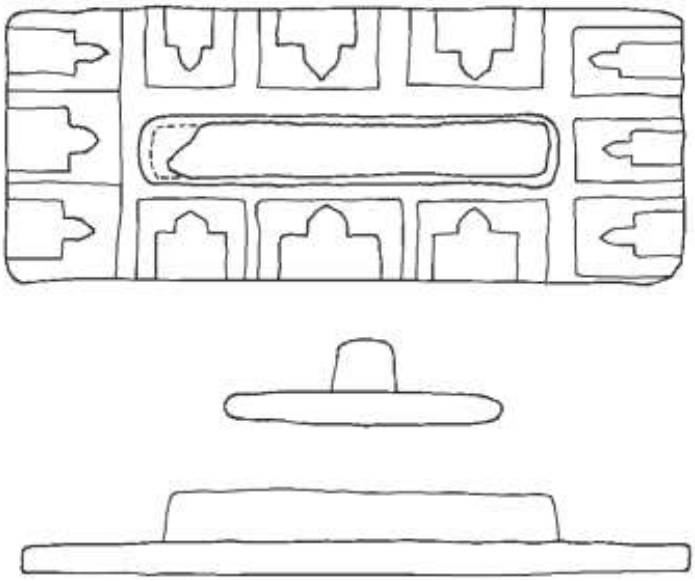

شکل ۱: سنگ قبرگونه گهواره‌ای تخت روستای امیر آباد ـ محوطه یئدی قارداشلار، شهرستان کوثر، استان اردبیل

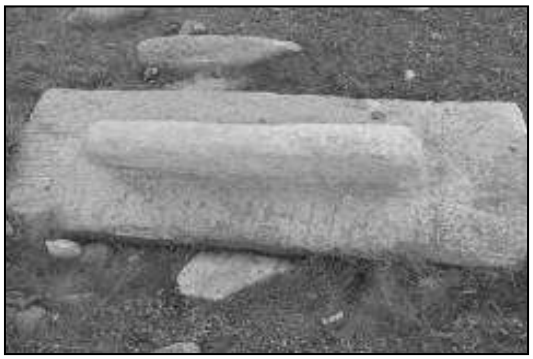

تصویر ۱: سنگ قبر گونهٔ گهواره‌ای تخت روستای امیرآباد ـ محوطه یئدی قارداشلار، شهرستان کوثر، استان اردبیل

تزیینات محرابی و قبه‌ای به صورت نمادهای عددی، از مهم‌ترین ویژگی‌های این

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

گروه به شمار می‌رود. گروه دوم سنگ مزارهای نوع گهواره‌ای صندوقی است که در این گروه، ارتفاع برجستگی فوقانی کمتر از پایه در نظر گرفته می‌شود (شکل ۲). گروه سوم، سنگ مزارهای مطبق هستند (شکل ۳). گروه چهارم با نمونه‌های پیش‌گفته، تفاوتی اساسی دارد. در این نمونه‌ها به جای استفاده از سنگ یکپارچه از قلوه‌سنگ‌های بزرگ با ابعاد مختلف استفاده شده که سطح گور را می‌پوشاند. تنها تشابهی که می‌توان میان این گونه، با گونه‌های پیشین قائل شد، قلوه‌سنگ‌هایی هستند که در یک ردیف طولی بر روی سنگ‌های زیرین نهاده شده که فرم گهواره‌ای را به ذهن تداعی می‌کند (تصویر ۲).

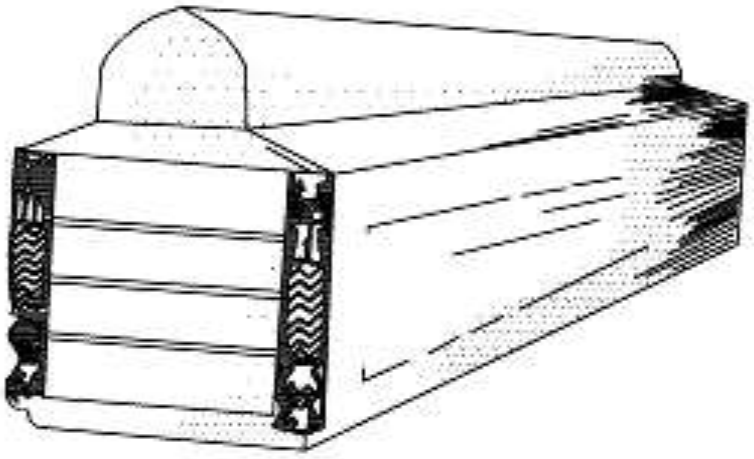

شکل۲. سنگ قبر گهواره‌ای صندوقی موزه گرگان (رجایی علوی و وفایی، ۱۳۸۸: ۱۰۵)

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

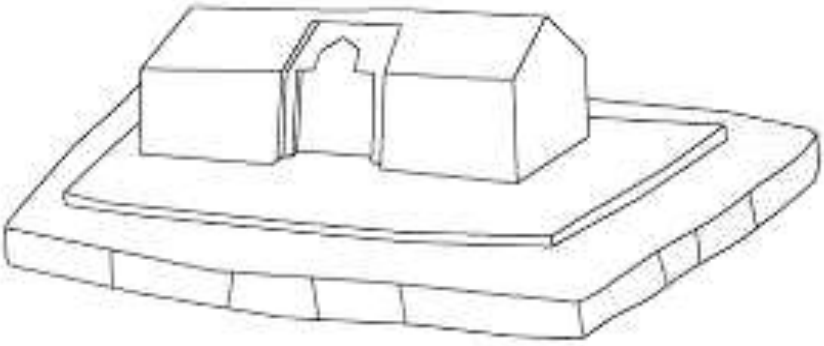

شکل ۳. سنگ قبر گهواره‌ای مطبق قبرستان امامزاده عقیل حسن‌آباد زنجان (نیکزاد و کناری، ۱۳۸٤: ۳۸٤)

تصویر۲. سنگ نشانه قبر دورچین سنگی

با سنگ‌های رودخانه‌ای روستای انار، شهرستان مشکین‌شهر، استان اربیل

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

۱. سنگ مزارهای گهواره‌ای تخت

این گونه از سنگ قبرها در قسمت پایه به صورت تخت هستند و ارتفاعی کوتاه دارند. در نمونه‌های مورد بررسی، اندازه برجستگی فوقانی، همسان یا بیشتر از ارتفاع پایه است. این گروه از سنگ قبرها در سه‌گونه به شرح زیر تقسیم‌بندی می‌شوند:

۱-۱. سنگ مزارهای گهواره‌ای تخت با زائده‌ای بر روی قسمت برجستگی فوقانی

در این گروه، زائده‌ای مضاعف و با عرض کم به صورت طولی بر روی برجستگی فوقانی ایجاد می‌شود. از این دسته از سنگ‌های مزار، دو نمونه در قبرستان روستای انار (تصویر۳) و یک نمونه در قبرستان امامزاده اسحاق روستای خانقاه شهرستان هریس استان آذربایجان شرقی شناسایی شده است (تصویر۴). این گونه از سنگ مزارها فاقد هرگونه تزیین‌اند.

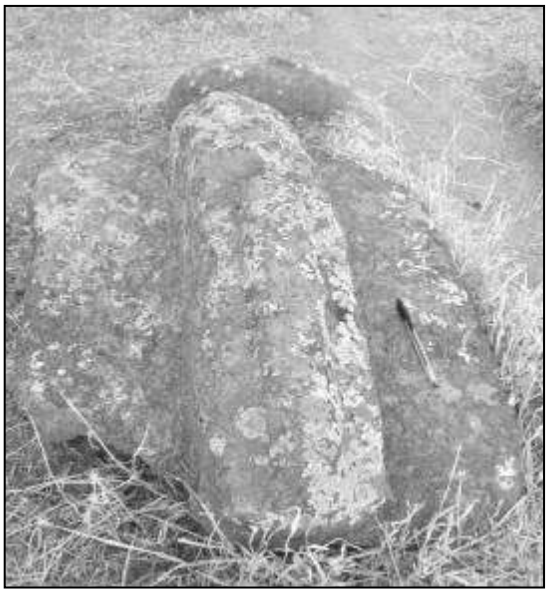

تصویر ۳. نمونه سنگ قبر گهواره‌ای تخت با یک زائده
بر روی قسمت برجستگی فوقانی از روستای انار، شهرستان مشکین‌شهر، استان اردبیل

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

تصویر ۴. نمونه سنگ قبر گهواره‌ای تخت با یک زائده بر روی قسمت برجستگی فوقانی از روستای خانقاه، شهرستان هریس، استان آذربایجان شرقی

۲-۱. سنگ مزارهای گهواره‌ای پیوسته

این دسته از سنگ‌های مزار، حالتی کشیده دارند و قسمت پایـه و برجسـتگی فوقـانی آن‌ها به صورت پیوسته تراشیده شده‌اند. از این گونه، تنها یک نمونه در قبرستان روسـتای انار مشکین‌شهر شناسایی شده (تصویر۵) و این نمونه نیز فاقد هرگونه تزیین است.

تصویر ۵. سنگ قبرگهواره‌ای پیوسته روستای انار، شهرستان مشکین شهر، استان اردبیل

۳-۱. سنگ مزارهای گهواره‌ای تخت ساده

سنگ قبرهای این گروه، از پایه‌ای به صورت تخت تشکیل شده و برجسـتگی‌ای بـه

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

صورت مکعب مستطیل ساده بر روی آن قرار دارد. این شکل در محوطه یئدی قارداشلار (هفت برادران)[1] شناسایی شده است. در این مکان، بقایای پی سنگی بنای مستطیل‌شکل با راستای شرقی ـ غربی به ابعاد هفت در یازده متر قابل پی‌گردی است که احتمال می‌رود این سنگ قبرها در محل ساخته شده باشند. در بررسی‌های انجام گرفته در اطراف محوطه، معدن استخراج سنگ خام مورد نیاز برای ساخت سنگ قبرها شناسایی شد.[2]

دو نمونه سنگ قبر از این گروه در محوطه یئدی قارداشلار مورد شناسایی قرار گرفته است. یکی از آن‌ها بزرگ‌تر بوده و ابعاد کلی آن ۲۹×۸۰×۲۴۰ سانتی‌متر است. قطر پایه این سنگ قبر ۱۶ سانتی‌متر و برآمدگی سطح فوقانی آن در ابعاد ۱۷×۲۰×۱۲۰ سانتی‌متر است (تصویر۱، شکل ۱). سنگ قبر دوم، نسبت به نمونه پیشین، ابعادی کوچک‌تر دارد، اما به دلیل قرار گرفتن قسمتی از آن در داخل خاک، درباره‌اش نمی‌توان اطلاعات تکمیلی ارائه داد. مهم‌ترین ویژگی این سنگ قبرها وجود نقش دوازده محراب بر سطح آن‌هاست.

دو نمونهٔ موجود در موزه فلک‌الافلاک خرم‌آباد لرستان نیز در این گروه، تقسیم‌بندی می‌شوند. اما در این نمونه‌ها نقش چهارقبه در چهارگوشه سنگ قبر قابل مشاهده است (تصویر۶).

۱. روستای امیرآباد، بخش فیروز، شهرستان کوثر، استان اردبیل.

۲. این معدن در فاصله دو کیلومتری از محل تپه و در اراضی روستای اوشار (افشار) قرار گرفته است. گفتنی است همچنان ساکنان روستای یادشده از این سنگ معدن استفاده می‌کنند و بنا به گفته اهالی، تا همین اواخر نیز سنگ‌تراشان دوره‌گرد ـ به‌ویژه از شهر میانه ـ برای ساخت سنگ قبرها و نیز تراش سنگ‌های آبشخور و آغل گوسفندان به روستا می‌آمدند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

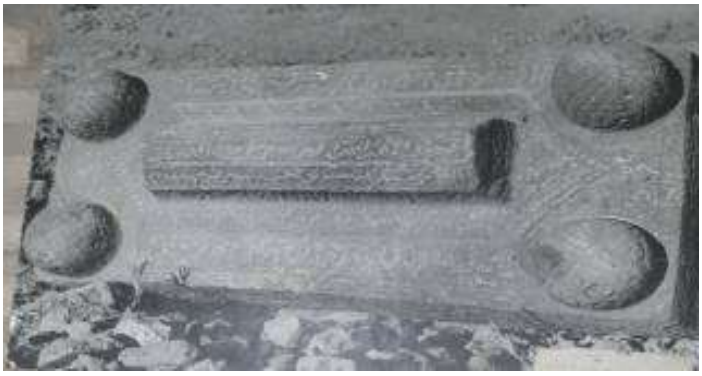

تصویر ۶. سنگ قبر گهواره‌ای تخت با چهار قبه در چهارگوشه، موزه فلک الافلاک خرم‌آباد، لرستان

۲. سنگ قبرهای مطبق

در این گونه از سنگ مزارها، قسمت پایه و برجستگی روی آن به صورت مطبق به هم متصل‌اند. نمونه روستای سوسهاب (سوساوا)[۱] به شکل سه طبقه ساخته شده است. در این نمونه نقش یک قبه بر روی برجستگی سنگ قبر دیده می‌شود که احتمالاً دارای قرینه نیز بوده است، ولی به دلیل قرار گرفتن در داخل خاک، قابل مشاهده نیست (تصویر۷). نمونه قبرستان روستای خانقاه[۲] نیز به حالت مطبق است و نقش دو قبه در دو سمت بخش فوقانی آن دیده می‌شود. نقش محراب در دو سمت طولی سنگ قبر نیز قابل رویت است (تصویر۸). هر دو نمونه موجود در قبرستان امامزاده عقیل[۳] نیز به صورت مطبق‌اند و در سمت طولی هر دو اثر، نقش محراب، تراش خورده است که بنا به اعتقادات محلی، این سنگ قبرها مربوط به سادات علوی این روستاست (شکل۳) (نیکزاد و کناری، ۱۳۸۴: ۳۸۴).

چهارمین نمونه از این گروه، مربوط به نمونه قبرستان روستای کیوج[۴] است که به صورت مطبق فاقد تزیینات بوده و از آن دوباره در زمان معاصر به عنوان سنگ نشانه قبر استفاده شده است (تصویر۹).

۱. روستای سوسهاب از توابع بخش خورش رستم، شهرستان خلخال، استان اردبیل است.
۲. روستای خانقاه از توابع شهرستان هریس استان آذربایجان شرقی است.
۳. قبرستان امامزاده عقیل در بخش کرانی، حاشیه غربی شهر یاسوکند، استان زنجان قرار گرفته است.
۴. قبرستان روستای کیوج در شهرستان مهربان استان آذربایجان شرقی قرار گرفته است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

تصویر۷. سنگ قبر گهواره‌ای مطبق روستای سوسهاب، شهرستان خلخال، استان اردبیل

تصویر۸. سنگ قبر گهواره‌ای مطبق با نقش دو قبه روی برجستگی فوقانی
در قبرستان اطراف امامزاده اسحاق، روستای خانقاه، شهرستان هریس، استان آذربایجان شرقی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

تصویر۹. سنگ قبر گهواره‌ای مطبق روستای کیوج، شهرستان مهربان، استان آذربایجان شرقی

۳. سنگ قبرهای گهواره‌ای صندوقی

در این نمونه از سنگ قبور، قسمت پایه به شکل صندوقی است و طول برجستگی فوقانی کمی کوتاه‌تر از قسمت پایه در نظر گرفته می‌شود. سه نمونه شناسایی شده در منطقه گلستان به شکل صندوقی با برجستگی به شکل لاله برگشته است (شکل ۲)، (رجایی علوی و وفایی، ۳۱:۱۳۸۸؛ معطوفی، ۱۳۸۷: ۴۲۵). نمونه دیگری از این گروه در قبرستان روستای خانقاه شناسایی شد. این نمونه دارای چهار قبه در چهار کنج سنگ قبر است (تصویر۱۰). سه نمونه دیگر از این گروه، در روستای گاوکشک[1] شناسایی شد (شیخ الحکمایی، ۱۲۰:۱۳۷۳) که به شکل صندوقی با برجستگی فوقانی به حالت شیروانی است. در این فرم، قسمت پایه به شکل صندوقی با تزیینات مختلف بوده و قسمت برجستگی فوقانی نیز دارای کتیبه است (شکل ۴).

نمونه چوبی این گونه از پوشش قبور در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی شناسایی شده که به صورت صندوقی مطبق است. این صندوق قبر از سه قسمت مجزا و مطبق تشکیل شده است و کتیبه‌های آن به خط ثلث است که به معرفی صاحب قبر می‌پرداخته و متأسفانه بخش اعظم آن از بین رفته است (تصویر ۱۱) (یوسفی، ۱۳۸۹: ۲۵۵).

۱. روستای گاوکشک در شهرستان کازرون (استان فارس) قرار گرفته است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

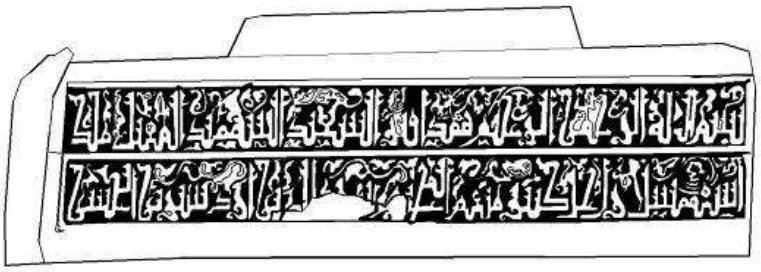

شکل۴. سنگ قبر گهواره‌ای صندوقی با برجستگی فوقانی شیروانی‌شکل، منطقه کازرون، روستای گاوکشک، استان فارس (شیخ الحکمایی۱۳۷۳: ۱۲۰)

تصویر ۱۰. سنگ قبر گهواره‌ای صندوقی با چهار برجستگی در چهار گوشه سنگ قبر، در قبرستان اطراف امامزاده اسحاق روستای خانقاه، شهرستان هریس، استان آذربایجان شرقی

تصویر ۱۱. صندوق مطبق گهواره‌ای از جنس چوب، قبر محیی‌الدین محمد در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (یوسفی ۱۳۸۹: ۲۵۵)

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

۴. سنگ‌های نشانه قبر به شکل دورچین سنگی

این گروه، از کنار هم قرار گرفتن سنگ‌های رودخانه‌ای به شکل بیضی ایجاد می‌شوند و قسمت برجستگی نیز با چیدن ردیفی از سنگ‌های رودخانه‌ای در قسمت میانی دورچین سنگی ایجاد شده است. هرچند در این گروه، مصالح تغییر کرده و از حالت یکپارچه خبری نیست، ولی با وجود تفاوت‌های بصری، تفکر ساخت آن‌ها تداعی کننده شکل گهواره‌ای است. به دست آمدن این فرم در کنار دو گروه قبلی، این نظر را تقویت می‌کند که در دسترس بودن، ارزانی و بوم‌آورد بودن مصالح و سادگی اجرا عاملی است که باعث شده این فرم از رایج‌ترین انواع نشانه‌گذاری بر روی گور باشد (تصویر۲) که همچنان در بسیاری از روستاها در مناطق مختلف ایران مورد استفاده قرار می‌گیرد. این شیوه از نشانه‌گذاری‌ها در قبور زمان ساسانیان در منطقه فارس نیز مشاهده شده است (اسدی، ۱۳۹۱).

۱-٤. گاه‌نگاری و کتیبه‌ها

هر سه نمونه شناسایی شده در استان گلستان دارای کتیبه شامل نام الله، محمد، علی، صلوات کبیر، شعر، آیة الکرسی، یاسین، نام کاتب و نام متوفی است و هر سه نمونه مربوط به پیروان مذهب تشیع است. نوع خطوط به کار رفته به صورت ثلث و ریحان بوده وتاریخ ذکر شده بر روی آن‌ها ۸۹۵ – ۱۰۳۸ هجری و قرون دهم و یازدهم گزارش شده است که نشان می‌دهد حتی در یک جغرافیای محدود، سنگ قبرهای با برجستگی فوقانی در طول زمان، پیوسته مورد استفاده قرار گرفته است (رجایی علوی و وفایی، ۱۳۸۸:۳۱).

تنها نمونه کتیبه‌دار منطقه آذربایجان، صندوق قبر آرامگاه محیی‌الدین محمد در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. کتیبه‌های آن به خط ثلث است که به معرفی صاحب قبر می‌پردازد. متأسفانه بخش اعظم کتیبه مذکور از بین رفته است. قرائت کتیبه صندوق قبر آرامگاه محیی‌الدین محمد بدین قرار است: «محمد نور الله قبر هما فی شهر محرم سنته ثلث و خمسین و سبعمائة ۱۳۵۲م/ ۷۵۳ ه» (یوسفی، ۱۳۸۹: ۲۵۵).

با توجه به کتیبه‌ها، حجار هر سه سنگ قبر روستای گاوکشک، شخصی به نام محمود بن موسی بن کهزاد است. نوع خط و تزیینات حجاری شده در این سنگ قبرها یکسان و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

متعلق به سال‌های ۶۷۷، ۶۸۷ و ۷۰۷ قمری است (شیخ الحکمایی، ۱۳۷۳:۱۲۰).

قدیمی‌ترین نمونه تاریخ‌دار سنگ قبرهای با برجستگی فوقانی مربوط بـه سـنگ قبـر موزه فلک الافلاک است که بر روی آن، متن «هذا قبر الحسین بن عثمان الفراس البرسقی مات فی سنة خمسین و خمس مائـة (۵۵۰ ق)» حـک شـده اسـت (فـرزین، ۹۳:۱۳۸۴). همان‌طور که می‌بینیم، این سنگ قبرها به دوره زمانی خاصی تعلـق ندارنـد و در اغلـب دوره‌های اسلامی قابل شناسایی هستند.

۲-٤. آرایه‌های سنگ مزارهای گهواره‌ای

گونه‌های شناسایی شده در مناطق آذربایجان، لرستان و فارس عمده تزیینات را کتیبه، نقش محراب و نقش قبه‌ای تشکیل داده است. در نمونه‌های منطقه مازندران کـه متعلـق به دوره تیموری تا صفوی هستند؛ بدنه سنگ قبرها را با نقوش اسلیمی، پـیچ گلـدانی و گل‌های چهارپر و کتیبه‌ها مزین کرده‌اند که همگی نمایان‌گـر آن‌انـد کـه متوفیـان پیـرو مذهب تشیع بوده‌انـد در نمونـه یئـدی قارداشـلار، نقـش دوازده محـراب بـه صـورت دورچین حول برجستگی فوقانی تکرار شده و نمادی عددی بـه نظـر مـی‌رسـد کـه بـا مذهب تشیع در آذربایجان، ارتباطی معنادار دارد. در مقابل، دو نمونه شناسـایی شـده در موزه فلک الافلاک لرستان مربوط به آل برسـق در دوره سـلجوقی اسـت کـه از پیـروان مذهب اهل‌تسنن هستند؛ بر روی این دو نمونه، نقش چهار قبه به نشان از چهار خلیفـه نقش شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت مرگ و معاد در جهان‌بینی اسلامی، نشانه‌گذاری روی قبـور امـری متداول در ادوار اسلامی است. در این میان، فرم سنگ قبرهایی با برجستگی فوقـانی در اکثر نقاط ایران ـ آذربایجان، فارس، لرستان و مازندران ـ با لحاظ ویژگی‌های محلـی در گستره‌ای از دوره سلجوقی تا صفوی قابل شناسایی هستند. از نظر شکل، آثار بـه دسـت آمده را می‌توان به چهار گروه اصلی نظیر گهواره‌ای تخت، مطبق، گهواره‌ای صندوقی و دورچین سنگی طبقه‌بندی کرد. سنگ قبرهای گروه گهواره‌ای تخت را می‌تـوان بـه سـه زیرگروه گهواره‌ای ساده، گهـواره‌ای پیوسـته و گهـواره‌ای تخـت بـا زائـده‌ای بـر روی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

قسمت برجستگی تقسیم کرد. عنصر مشترک در تمامی سنگ قبرهای مورد مطالعه وجود یک برجستگی فوقانی است که به اشکال مختلفی بر روی بدنه تراشیده شده است. نقش دوازده محراب بر روی سنگ قبرهای محوطه یئدی قارداشلار و کتیبه‌های موجود در سنگ قبرهای شناسایی شده در مازندران بیان‌گر پیوند با مذهب تشیع است و در مقابل، نقش چهار قبه در دو نمونه موجود در موزه فلک‌الافلاک لرستان، به آل برسق سلجوقی تعلق دارد و مرتبط با شیوه تزیین قبور اهل سنت است. حوزه پراکنش، کتیبه‌ها و نقوش نشان می‌دهند سنگ قبرهای گهواره‌ای صرفاً به جغرافیای خاص، دوره سیاسی مشخص یا یک مذهب خاص محدود نبوده‌اند. پژوهش حاضر بیان‌گر این نکته است که این فرم با هم‌زیستی در کنار مذاهب مختلف اسلامی، از ورای سلسله‌ها و مرزها عبور کرده و بقای خود را در طول بیش از شش قرن حفظ کرده است.

	نوع گونه	تاریخ	محل کشف	کتیبه	تزیینات	مذهب	شکل	توضیحات	منبع
۱	۱-۱. گهواره‌ای تخت با زائده‌ای بر روی قسمت برجستگی فوقانی	؟	قبرستان روستای خانقاه- هریس	–	–	؟	تصویر ۴	–	(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۸۱)
۲	۱-۱. گهواره‌ای تخت با زائده‌ای بر روی قسمت برجستگی فوقانی	؟	قبرستان روستای انار	–	–	؟	تصویر ۳	–	(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۷۸)
۳	۱-۲. گهواره‌ای پیوسته	؟	قبرستان روستای انار	–	–	؟	تصویر ۵		(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۷۹)
۴	۱-۳. گهواره‌ای تخت ساده	؟	محوطه یئدی قارداشلار- اردبیل	–	نقش ۱۲ محراب	تشیع	تصویر ۱ شکل۱	در این محوطه دو نمونه از این گونه وجود داشت.	(خانعلی، ۱۳۸۵)
۵	۱-۳. گهواره‌ای تخت ساده	سلجوقی (۵۵۰ق)	موزه فلک الافلاک خرم آباد	هذا قبرالحسین بن عثمان الفراس‌البرسقی مات فی سنه خمسین و خمس مائه	چهار قبه در چهار گوشه سنگ قبر	تسنن	تصویر ۶	یک نمونه دیگر با ویژگی‌های مشابه اما با قسمت پایه کوتاه‌تر در همین مکان‌شناسایی‌شد.	(فرزین، ۱۳۸۴: ۹۳)
۶	۲. سنگ قبرهای مطبق	؟	امامزاده عقیل- یاسوکند زنجان	؟	نقش یک محراب	؟	شکل ۳	در این محوطه دو نمونه از این گونه وجود داشت. و دومی بدون نقش محراب	(نیکزاد و کناری، ۱۳۸۴: ۳۸۴).
۷	۲. صندوق مطبق گهواره‌ای	۱۳۵۲م/ ۷۵۳ق	بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی	ثلث: محمد نور الله قبرهما فی شهر محرم سنته ثلث و خمسین وسبعمائه	کتیبه	؟	تصویر ۱۱	کتیبه‌ها بعضا از بین رفته	(یوسفی ۱۳۸۹: ۲۵۵)
۸	۲. سنگ قبرهای مطبق	؟	قبرستان روستای سوسهاب، خلخال، اردبیل	؟	نقش دو قبه در دو سمت طولی برجستگی فوقانی	؟	تصویر ۷	نصف سنگ قبر داخل خاک می‌باشد.	(خانعلی، ۱۳۹۲)

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

	نوع گونه	تاریخ	محل کشف	کتیبه	تزیینات	مذهب	شکل	توضیحات	منبع
۹	۲. سنگ قبرهای مطبق	؟	قبرستان اطراف امامزاده اسحاق. روستای خانقاه هریس	–	با نقش دو قبه روی برجستگی فوقانی و دو محراب در طرفین	؟	تصویر ۸	–	(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۸۲)
۱۰	۲. سنگ قبرهای مطبق		روستای کیوج، شهرستان مهربان	–	–	–	تصویر ۹	نصف سنگ قبر داخل خاک می‌باشد.	(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۸۳)
۱۱	۳. گهواره‌ای صندوقی	تیموری تا اواخر صفوی	موزه گرگان	هر سه محتوی نام الله، محمد، علی، صلوات کبیر، شعر، آیت الکرسی، یاسین، نام کاتب و نام متوفی	نقوش اسلیمی، پیچ گلدانی و گلهای چهار پر	تشیع	شکل۲	سه نمونه در استان گلستان شناسایی شده. نوع خطوط ثلث و ریحان بوده وتاریخ ذکر شده بر روی آن‌ها ۸۹۵ ه.ق تا ۱۰۳۸ ه.ق و قرون دهم و یازدهم است	(رجایی علوی و وفایی ۱۳۸۸:۱۰۵)
۱۲	۳. گهواره‌ای صندوقی با برجستگی فوقانی شیروانی شکل	متعلق به سال‌های ۶۷۷ ۶۸۷ ۷۰۷ ه.ق	روستای گاوکشک- شهرستان کازرون- فارس	محمود بن موسی بن کهزاد			شکل۴	حجار هر سه نمونه یک نفر است.	(شیخ الحکمایی ۱۳۷۳:۱۲۰).
۱۳	۳.گهواره‌ای صندوقی		قبرستان اطراف امامزاده اسحاق. روستای خانقاه هریس	–	چهار قبه در چهار گوشه سنگ قبر	تسنن؟	تصویر ۱۰	–	(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۸۲)
۱۴	۴. دورچین سنگی		قبرستان روستای انار	–	–	–	تصویر ۲	دورچین سنگی از سنگ‌های رودخانه‌ای و یک ردیف سنگ در قسمت میانی	(خانعلی، ۱۳۹۲: ۱۷۹)

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

منابع

ـ اسدی، احمدعلی (۱۳۹۱ش)، *تکامل اجتماعی ـ اقتصادی فارس در دوره ساسانی بر پایه مدارک باستان‌شناختی* (رساله دکتری)، تهران، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

ـ خانعلی، حمید (۱۳۸۵ش)، *گزارش بررسی و ثبت آثار شهرستان کوثر استان اردبیل*، شرکت *مهندسین مشاور کهنه‌دژ شارستان*، گزارش چاپ نشده سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اردبیل.

ـ ـــــــــــــ (۱۳۹۲ش)، *مطالعه آثار دوره اسلامی شهرستان کوثر استان اردبیل بر اساس بررسی باستان‌شناختی منطقه*، استاد راهنما: دکتر سید مهدی موسوی کوهپر، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.

ـ خلعتبری، محمدرضا (۱۳۸۳ش)، *کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های باستانی تالش، مریان ـ تندوین*، انتشارات پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

ـ داودی، داود و دیگران (۱۳۹۰ش)، *گزارش مقدماتی فصل‌های اول و دوم بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان الشتر، لرستان*، مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، سال دوم و سوم، شماره چهارم و پنجم.

ـ رجایی علوی، سهیلا؛ *شهربانو وفایی* (۱۳۸۸ش)، *کتیبه‌های اسلامی گرگان و دشت «سنگ‌نوشته‌ها و یادمان‌های چوبی»*، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ اول.

ـ شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۷۴ش)، «کتیبه‌های کوفی کازرون»، *وقف میراث جاویدان*، سال سوم، شماره دوم، تهران.

ـ فرزین، علیرضا (۱۳۸۴ش)، *گورنگاره‌های لرستان*، تهران، پژوهشکده مردم‌شناسی، چاپ اول.

ـ کیان، مریم (۱۳۸۸ش)، «معرفی هنرهای شیعی شکل گرفته در اوایل دوره صفوی در اردبیل (صندوق قبر و شکل‌گیری ضریح در بقعه شیخ صفی‌الدین)»، *مجموعه مقالات نخستین همایش ملی هنرهای شیعی از عهد صفوی تا امروز*، اردبیل، انتشارات

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
ـ کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۷۷ش)، *گور خمره‌های اشکانی، باستان‌شناسی و تاریخ* (پیوست شماره ۱)، تهران، چاپ اول.
ـ گیرشمن، رومان (۱۳۷۱ش)، *هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی*، ترجمه: بهرام فره‌وشی، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ دوم.
ـ ــــــــــــــ (بی‌تا)، *هنر ایران در دوران پارت و ساسانی*، ترجمه: بهرام فره‌وشی، تهران، انتشارات علمی.
ـ معطوفی، اسدالله (۱۳۸۷ش)، *گرگان و استرآباد سنگ مزارها و کتیبه‌های تاریخی*، تهران، انتشارات حروفیه.
ـ نیک‌زاد، ذات‌الله؛ عیسی اسفرنجانی کناری (۱۳۸۴ش)، «پژوهش معماری آرامگاه تاریخی حسن‌آباد یا سوگند بیجار ـ امامزاده عقیل»، *سومین گنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران* (ج۱)، به کوشش: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، کرمان، انتشارات ارگ بم.
ـ هژبری نوبری، علیرضا (۱۳۸۳ش)، «جایگاه کاوش‌های مسجد کبود تبریز در عصر آهن ایران و مقایسه آن با سایر محوطه‌های هم‌عصر»، *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: شمال غرب ایران*، به کوشش: مسعود آذرنوش، تهران، انتشارات پژوهشکده باستان‌شناسی.
ـ هژبری نوبری، علیرضا (۱۳۸۹ش)، *گزارش سومین فصل کاوش‌های باستان شناختی گورستان باستانی لاریجان منطقه خدآفرین*، تهران، گزارش چاپ نشده سازمان میراث فرهنگی.
ـ یوسفی، حسن؛ ملکه گلمغانی‌زاده اصل (۱۳۸۹ش)، *هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی الدین اردبیلی*، اردبیل، انتشارات یاوریان، چاپ اول.
_ Germer, R. (2004), Mummification. Egypt the World of the Pharaohs, KÖNEMANN, an imprint of Tandem Verlag GmbH, königswinter, Pp 458- 469.
_ Kampp-Seyfried, Friederike.(2004), Overcoming Death – The Private Tombs of Thebes of Egypt the World of the Pharaohs, KÖNEMANN, an imprint of Tandem Verlag GmbH, königswinter, Pp 248-263.
_ Negahban, E. (1996), Marlik: The Complete Excavation Report I, II, III. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]

- Taylor, T. F. (2002) The Buried Soul: How Human Invited Death. Beacon Press.
- Verhoeven, U. (2004), The Mortuary Cult. Egypt the World of the Pharaohs, KÖNEMANN, an imprint of Tandem Verlag GmbH, königswinter, Pp 480 - 489.
- Wafaa el-Saddik (2004), The Burial. Egypt the World of the Pharaohs, KÖNEMANN, an imprint of Tandem Verlag GmbH königswinter, Pp 458-469.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8]